

بررسی و بازبینی چاپ التفهیم لاوائل صناعة التنجیم از ابوریحان محمد بن احمد بیرونی با مقدمه و شرح و حواشی جلال‌الدین همایی

رضوان مساح^۱

کتاب التفهیم لاوائل صناعة التنجیم نخستین بار در سال ۱۳۱۸ش در چاپخانه مجلس تهران با ۶۷۷ صفحه منتشر شد. مقدمه کتاب بیش از ۱۹۰ صفحه، و خود کتاب نیز شامل ۵۳۹ صفحه است که بیشتر آن حاوی بخشی از نسخه‌بدل‌ها و توضیحات مصحح است. به همین سبب، متن کتاب به ظاهر، حجم زیادی را در بر گرفته؛ «فهرست نام‌ها، جای‌ها و قبیله‌ها، کتب، ابواب و فصول کتاب و فهرست مندرجات» نیز ۲۹ صفحه است. سپس، نسخه‌بدل‌های دیگری با عنوان: «نسخه‌بدل‌هایی که در حواشی این کتاب نوشته نشده است» آمده که ۹۷ صفحه را در بر گرفته؛ و در پایان، کتاب با «صوابنامه»، در ۸ صفحه پایان می‌رسد.

بی‌گمان چاپ این کتاب در آن زمان، با چنین حجم و کار بسیاری که مصحح بر خود تکلیف کرده و با توجه به نبود امکانات حاضر، خود کاری سترگ بوده؛ بی‌شک، شادروان همایی، همچون دیگر بزرگان آن دوره، طبق ضوابط و عرف آن زمان، دست به چاپ این کتاب زده که با گذشت بیش از ۸۰ سال، این کتاب همچنان مورد استفاده دانش‌پژوهان بوده و هست.

شاید بتوان گفت سخنان شادروان همایی در «چگونگی تصحیح کتاب» (قه - قح) که در بردارنده دیدگاه و روش پیشینیان در تصحیح دست‌نوشته‌ها است، ما را با چگونگی روش ایشان در کار آشنا می‌سازد؛ اگرچه شاید آن روش دیگرچندان کارآمد و پسندیده نباشد. خوشبختانه به همت مصححان متون قدیمی در این ۴۰ سال اخیر و همت ستودنی آقای دکتر اکبر ایرانی، رئیس مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب، در چاپ بیشتر این متون، ما توانسته‌ایم به یک روش تاحدودی مشخص در تصحیح این متون دست یابیم و همین امر سبب شده تا چاپ برخی متون پیش از آن،

۱. پژوهشگر آزاد، massah2@gmail.com

از چارچوب‌های کنونی به دور و دیگر اعتبار لازم را نداشته باشد و بازبینی و تصحیح دوباره‌ای را نیازمند باشد. بی‌گمان، التفهیم بیرونی به کوشش شادروان همایی یکی از این کتاب‌هاست. همایی برای تصحیح این کتاب ۶ دست‌نوشته در اختیار داشته: چهار دست‌نوشته به زبان فارسی: نخست دست‌نوشته‌ی از آن‌علی‌اکبر خدابنده‌خراسانی (= خد)، که به نظر ایشان «اقدام و اصح» دست‌نوشته‌ها بوده و در ۵۳۸ق کتابت شده است؛ اما به علت افتادگی‌های بسیار، آسیب‌دیدگی و از بین رفتن بخشی از دست‌نوشته، اساس کار قرار نگرفت (نک: قط - صح). دست‌نوشته دوم از آن خود شادروان همایی بوده که با علامت اختصاری «حص» نام‌گذاری شده و تاریخ کتابت آن ۵۹۳ق است (نک: صح - ق) و مشخص نیست کدام دست‌نوشته بوده است. دست‌نوشته سوم از آن‌آقای ادیب‌السلطنه سمیعی است (= س) که تاریخ کتابت ندارد؛ اما می‌تواند مربوط به سده ۷ هجری باشد. (نک: ق - قب). دست‌نوشته بعدی متعلق به کتابخانه مدرسه سپهسالار (=خ) است که کتابت آن در سده ۱۳ هجری است (نک: قب - قد). و دو دست‌نوشته به زبان عربی: نخست دست‌نوشته‌ی به زبان عربی که در ۱۲۲۲ق کتابت شده؛ و دیگری دست‌نوشته‌ی که زمان نسخه‌برداری آن دانسته نیست (نک: قد) که البته هر دو دست‌نوشته عربی بدون تفکیک در نسخه‌بدل‌ها تنها با «ع» مشخص شده‌اند.

چگونگی کار شادروان همایی چنین بوده که نخست دست‌نوشته «حص» را رونویسی کرده و اساس قرار داده و با «خ» مقابله کرده؛ سپس در نیمه کار، دست‌نوشته «خد» به دست ایشان رسیده و آن را اساس قرار داده و با دیگر دست‌نوشته‌های فارسی و سپس عربی مقابله کرده؛ و پس از اتمام کار، «با مراجعه به کتب استاد و دیگر علمای فن، مجدداً نسخه کاملی با تصحیح» پاکتویس کرده و «باقی را در نسخه‌بدل‌های ملحق کتاب» نوشته است. اما پس از آنکه کتاب در چاپخانه بوده، دست‌نوشته «س» به دست ایشان رسیده و ایشان از بخش «اسطرلاب» به بعد را نیز با این دست‌نوشته مقابله کرده است و بعد از اتمام چاپ، تمام متن را با دست‌نوشته «س» مقابله کرده، اما نسخه‌بدل‌ها را، به‌ناچار، در آخر کتاب افزوده است (نک: قو). سپس ایشان برای آگاهی خواننده از چگونگی دست‌نوشته خود، بخشی از آن را بدون تغییر املائی کلمات و همان‌طور که بوده، حروف‌چینی کرده و نمایش داده است. این نمونه «فصل اندر اقسام علم نجوم» است که از صفحه ۵۰۷ تا ۵۳۹ کتاب را شامل است؛ اما از پاورقی‌هایی چون: «رسم الخطّ متن که در بعض کلمات دیده می‌شود مطابق قدیم‌ترین نسخه‌های خطّی این کتاب است» (ص ۵۰۹)، «متن که مطابق قدیم‌ترین نسخه‌ها اختیار شده ...» (ص ۵۱۳)، یا «... رسم الخطّ قدیم است که در بعض جاها در متن رعایت کرده‌ایم» (ص ۵۱۶) می‌توان چنین برداشت کرد که این کار نیز تلفیقی از چند نسخه بوده و ایشان برای نمونه نیز، یک دست‌نوشته تنها را نمایش نداده است.

در پایان شادروان همایی چگونگی تصحیح را این‌گونه شرح می‌دهد:

«کتاب حاضر بیشتر از روی نسخه «خد» ... و بعد از آن نسخه «حص» و سپس دیگر نسخه‌ها ... چاپ شده ... و اگر همه نسخه‌ها مغلوط، و صحیح چیز دیگر بوده است که از روی نسخه عربی و دیگر کتب یا از قواعد فتی یافته‌ام، باز صحیح را در متن و دیگر نسخه‌ها را در حاشیه نقل کرده (ام)» (نک: قه - قح).

همین روش شادروان همایی سبب شده که متأسفانه تصحیح این کتاب ارزشمند گزینشی و تلفیقی باشد. این روش کاستی‌ها و ایرادهای ویژه خود را دارد. از جمله آنکه متن حاضر با هیچ‌کدام از دست‌نوشته‌ها برابر نیست؛ کلمات و عبارات افزوده شده معلوم نیست از کدام دست‌نوشته است؛ بسامد برخی کلمات از بین رفته که در کارهای پژوهشی می‌تواند پژوهشگر را به خطا اندازد. در نهایت، کار تصحیح شده مجموعه‌ای است درهم آمیخته از دست‌نوشته‌های متعدد با تاریخ کتابت‌های متفاوت که با متن اصلی فاصله‌ای بس زیاد دارد و ناگزیر از اصالت کار می‌کاهد و البته دخل و تصرف کاتبان در دست‌نوشته‌ها خود افزون بر این کاستی است. موضوع دیگر حروف چینی، صفحه‌آرایی و آرایش پاورقی‌ها و گفتار شخصی مصحح در پایان هر صفحه و در مجموع متن ارائه شده است که از جنبه زیباشناختی بسیار دور است. صفحه‌آرایی متن چندان زیبا نیست؛ برای نمونه کلمات و عبارات زیادی پررنگ (= Bold) چاپ شده که اساس آن، تنها ذوق شخصی مصحح بوده و اکنون دیگر پسندیده نیست. گفتار مصحح در برخی صفحه‌ها از متن اصلی کتاب بیشتر بوده و چند صفحه پی‌درپی را شامل می‌شود چندان‌که گاه خواننده، متن اصلی کتاب را کاملاً به فراموشی می‌سپارد. کیفیت جدول‌ها نیز بسیار نامناسب است و نوشته‌های داخل آن دست‌خوش شکل و اندازه جدول‌ها شده چندان‌که خواننده برای خواندن آن دچار شک و تردید شده، از آن می‌گریزد. همچنین مصحح شکل‌های دیگری را در متن اصلی کتاب افزوده - به‌ویژه در بخش اسطرلاب - که از اصالت کار می‌کاهد. همه این موارد و البته کاستی‌های دیگر سبب شد تا تصحیح و چاپ دوباره این کتاب لازم شود.

چندی پیش جناب آقای دکتر اکبر ایرانی محبت کردند و دو دست‌نوشته از این کتاب به من امانت دادند: یکی دست‌نوشته از کتابخانه مجلس، و دیگری دست‌نوشته از تاجیکستان. بنده دست‌نوشته کتابخانه مجلس را اساس کار قرار داده و سپس دست‌نوشته تاجیکستان را به عنوان دست‌نوشته دوم، با اساس مقابله کردم؛ آنچه حاصل شد با متن چاپی کتاب مقابله کردم که به علت گزینشی بودن آن، البته با هیچ‌یک از این دو دست‌نوشته یکسان نبود؛ چه پیش از این، گمان می‌رفت شاید دست‌نوشته مجلس همان نسخه شخصی مصحح باشد. افزوده‌های متن چاپی نیز به درستی معلوم نیست از کدام دست‌نوشته است، یا اینکه مصحح خود آنها را افزوده است. با این

وجود، بنده در زمان کار، نسخه‌بدل‌های آمده در متن چاپ‌شده را که با متن جدید تفاوت داشت، با همان علائم اختصاری در پاورقی کتاب حاضر حفظ کردم و آنچه را با متن جدید یکسان بود، زدودم. کار طاقت‌فرسای دیگر آن بود که تمام ۹۷ صفحه نسخه‌بدل‌هایی را که در آخر کتاب آمده بود، آنچه را به کار می‌آمد، در پاورقی‌های متن جدید گنجاندم. کار دیگر آن بود که تمام توضیحات مصحح را که در پایین هر صفحه حجم بسیاری گرفته بود و کار خواندن را بر پژوهنده سخت می‌نمود، به عنوان «یادداشت» به پایان کتاب بردم.

اکنون پس از گذشت دو-سه سال، کتاب بر اساس دو دست‌نوشت کتابخانه مجلس و تاجیکستان، و نسخه‌بدل‌های آمده در متن چاپ‌شده شادروان همایی آماده انتشار است. البته گفتنی است که در این متن جدید مقدمه و توضیحات مصحح، از آنجا که همچنان برای فهم کتاب سودمند و کافی است، تنها با تغییراتی در چینش آن که امیدوارم استفاده از کتاب را بر پژوهشگر آسان نماید، حفظ شده است.

از تفاوت‌های اساسی متن حاضر می‌توان گفت از آنجا که هیچکدام از این دو دست‌نوشت فصل و باب نداشت و متن براساس پرسش و پاسخ تنظیم شده بود، همه فصل‌ها و باب‌ها زدوده شد. افزون بر این، بسیاری از شکل‌های الحاقی از سوی مصحح نیز حذف شد و به قسمت «یادداشت‌ها» منتقل شد.

این کتاب با تصحیح جدید قرار است به همت جناب آقای دکتر ایرانی در مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب به چاپ رسد؛ امیدوارم زحمات بنده بتواند خواننده و پژوهشگر محترم را خرسند نماید.